

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТА АНТИЄВРЕЙСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В УКРАЇНІ (1880 – 1907 рр.)

В данной статье рассматриваются вопросы правового статуса еврейского населения и антиеврейская политика российского самодержавия в Украине в 1880 – 1907 гг. Автор статьи обосновывает, что евреи были одной из самых многочисленных этнических групп в Украине, и, вследствие специфических условий расселения, их занятий, евреи в значительной степени определяли характер и структуру экономических и правовых процессов в Украине и способствовали значительным сдвигам в сфере правового регулирования общественных отношений в Украине в исследуемый период.

The article deals with urgent legal matters of legal status of jewish population and antijewish policy of Russian autocracy in Ukraine (1880 – 1907). The author of the article proves that Jews were one of the biggest ethnic groups in Ukraine, and due to specific conditions of settling and their occupations Jews considerably defined the character and the structure of economical and law processes in Ukraine and also helped considerable improvements in the sphere of law policing social relations in Ukraine those period.

Об'єктом дослідження є правове становище єврейської національної меншини в Україні, а безпосередньо предметом законотвірності формування зміни та розвитку її правового становища у 1880 – 1907 рр.

Метою дослідження є комплексний науковий аналіз особливостей правового становища єврейської спільноти на різних етапах розвитку України.

Актуальність даної статті обумовлена кількома чинниками: по-перше, саме в цей час євреї були однією з найчисельніших етнічних груп в Україні; по-друге, внаслідок специфічних умов розселення та занять євреї значною мірою визначали характер і структуру економічних та правових процесів в Україні; по-третє, зміна правових норм призвела до суттєвих зрушень в соціально-правовому житті єврейства, до появи радикальних суспільно-правових змін, що впливали на зміну правового статусу єврейського населення в Україні в цей період.

Наукова новизна обґрунтовується тим, що в даній статті зроблений аналіз правового забезпечення функціонування єврейської громади в контексті етнополітичного процесу на підросійських та українських землях за часів російського самодержавства.

В Росії антиєврейські тенденції почали посилюватись уже в сімдесятих роках як в урядових, так і в суспільних колах. Цьому сприяла вдала економічна діяльність євреїв та ріст кількості учнів з числа євреїв у середніх і вищих навчальних закладах.

На території України особливо загострилась конкуренція та напруга між успішними християнськими міськими елементами і сільськими багатіями, які після відміни кріпосницького права стали займатися торгівлею та лихварством, з одного боку, і євреями, участь яких у господарському житті країни досягла в шістдесятих-сімдесятих роках великих розмірів, з другого боку. З початку царювання Олександра III організаторами погромів були пущені слухи, що цар дозволяє "бити жидів" через помсту за вбивство його батька "єврейськими революціонерами". А коли розпочались погроми, уповільнена і непевна поведінка властей ще більше утвердила цю думку, а особливо після заяв деяких царських чиновників, які покладали головну відповідальність за погроми на самих же євреїв, немовби винних у спалаху "народного гніву".

У періоді, що розглядається, в політиці царського уряду щодо євреїв можна виділити два етапи. Перший із них охоплює 1881 – 1894 роки, коли реакційна політика Олександра III ознаменувалась посиленням великодержавного шовінізму. Єврейські погроми та ряд інших правових злочинів були вираженням національної політики царизму цієї епохи.

Другий етап датується 1894 – 1905 рр. У другій половині 90-х років, коли почали проявлятися нові явища в соціально-економічному житті країни, у політиці уряду, у суспільно-політичному русі антисемітська орієнтація царя Миколи II та його оточення набули ще більш жорсткого характеру. Вона проводилась в умовах кризи самодержавства, в основі якої лежав розлад стосунків у країні, загострення класової боротьби.

Особливе місце у політичній боротьбі цього періоду царизм відводив так званому чорносотенському рухові, куди входили десятки союзів та організацій, найбільшими із яких були Російське зібрання, Монархічна партія, Союз російського народу та Союз Михаїла Архангела. Значне місце в ідеології чорносотенців посів

антисемітизм. Вони твердили, що євреї вибрали Росію у якості вторгнення і вважали, що країна буквально осаджена ними [2, с. 3].

Царизм слідкував за єврейським питанням та взяв участь у розділі Польщі. До складу Російської імперії була включена територія із значною кількістю єврейського населення. В останньому періоді царювання Олександра II у керівних колах став переважати реакційний напрямок, хоч ліберальні політичні діячі ще користувались відомим впливом; боротьба між ними і реакціонерами не припинялась аж до вбивства царя народовольцями 1 березня 1881 року. Його наступник Олександр III під впливом свого наставника Победоносцева заявив у маніфесті від 29 березня 1881 року, що він піде шляхом зміцнення самодержавства і категоричного опору всіляким ліберальним ідеям.

За короткий період між вступом нового царя на престол і оголошенням його політичного маніфесту на Україні спалахнули жорстокі антисемейські погроми. Вони почалися в Єлизаветграді, швидко розповсюджуючись по інших містах і містечках, дійшовши до Києва. На початку травня в Одесі розпочався погром. Протягом весни та літа 1881 року постраждало більше ста єврейських общин. Сам факт такого швидкого розповсюдження погромного руху, без сумніву, свідчить про те, що він був організований зверху. У це була вплутана таємна придворна кліка, що мала на меті боротися всіма засобами з прогресивним та революційним рухом і наміри підпорядкувати в майбутньому своїй лінії політику уряду. І дійсно, серед ватажків банд виділялись заколотники, прибулі із внутрішніх областей Росії.

Перепис 1897 року нараховував у Росії більше 5 млн. євреїв, і до 1913 року їхня кількість досягла 6,8 млн. Це становило більше 4 % населення країни, і царизм проявляв до євреїв особливу увагу. Їхнє правове становище мало унікальний вигляд навіть на тлі загального безправ'я. Більше, ніж півтисячі параграфів, правил, циркулярів, роз'яснень регламентували життя російських підданих іудейського віросповідання. Їм заборонялося бути на державній службі, брати участь у земському та міському самоуправлінні, бути присяжними засідателями тощо. Існували відсоткові норми для учнів-євреїв, єврейське населення не мало права жити поза межею осілості, яка включала 26 губерній. Найбільш суворим був режим у 15 російських губерніях межі осілості. Тут євреї не могли проживати у сільській місцевості, одночасно їм було ускладнено доступ до великих міст.

Чорносотенці наполягали, при явному поступництві царської адміністрації, на більш жорсткому антисемітському законодавстві. Вони вимагали позбавити євреїв права голосу, вигнати їх із усіх навчальних закладів, де навчаються християнські діти. Одночасно євреям забороняли відкривати власні навчальні заклади. Список закритих для євреїв професій та промислів охопив майже всі види людської діяльності. Чорносотенці вимагали, щоб усі євреї, які живуть у Росії, негайно були визнані іноземцями без будь-яких прав і привілеїв. Преса чорносотенців прямо закликала: "Жидів слід поставити в такі умови, щоб вони постійно вимирали". У своїй передвиборчій програмі чорносотенці обіцяли, що піднімуть питання про створення єврейської держави і будуть сприяти переселенню туди євреїв "яких би матеріальних жертв це б не вимагало від російського народу" [12, с. 95].

Неусталеність і непослідовність політики щодо єврейства неодноразово визнавалась самим урядом. Через сто років після першого "Положення про євреїв", виданого в 1804 році за Олександра I, комітет царських міністрів у доповіді від 3 травня 1905 року підводить наступний підсумок цьому столітньому експерименту над живими людьми: "У ставленні уряду до єврейського питання не засвоєно такого твердого, стійкого керівного начала, яке, будучи раз прийняте, проводилося б уже цілком послідовно і чітко визначало характер внутрішньої стосовно євреїв політики. Питання це до цього часу видається повністю не розробленим і ще очікує свого вирішення" [8, с. 8].

Серед мотивів правообмежень для євреїв історично першим і тривалий час панівним був мотив релігійний. Протягом XVIII століття було видано чотири укази про виселення євреїв із Росії, і мотивом заходу став той факт, що євреї "зрадили Христа Спасителя". Для надання більшої вагомості інколи додавалось нічим не обґрунтоване звинувачення євреїв у тому, що вони "спокушають православних у свою віру".

У XIX столітті головними підставами для правових обмежень стали висувати мотиви економічного порядку. Євреїв починають звинувачувати в "експлуатації сільського населення" і в "розхитуванні селянського благоустрою". Ласим об'єктом цих звинувачень були євреї, що утримували шинки, але "вроджені" нахили до "торгівлі", "лихварства" і подібні вади знаходили у всіх євреїв як таких. В одному з численних урядових проєктів вирішити єврейське питання пропонувалось шляхом поділу всіх євреїв за родом їхніх

занять, а саме: на "корисних" і "некорисних", до того ж "корисними" визнавались тільки євреї-ремісники і робітники, а євреї-лавочки і торгові посередники зараховувались до категорії "некорисних". Починаючи з початку 90-х рр. XIX століття звичайним приводом для утисків євреїв стає огульне звинувачення всього російського єврейства у політичній неблагонадійності.

Не лише відверті антисеміти і натхненники єврейських погромів були впевнені у тому, що кожен російський єврей – брехливий або потенційний революціонер. Такої думки дотримувались мало не всі представники вищої адміністрації.

Особливо гостро "єврейське питання" постало в період реакційних перетворень 1880-90 рр. "Контрреформи" Олександра III, покликані зупинити зростаючі в країні антиурядові настрої і посилити роль помісного дворянства, що втрачало свою політичну та економічну владу, знаменували собою значний відхід самодержавного уряду і права назад, до власне кріпосницьких порядків.

Комісія Палена, вивчивши матеріали про погроми 1881 – 1884 рр., відзначала, що серед селян підтримувалась думка царського указу "бити жидів" і що євреї затримують загальну ходу життя і гальмують благочинні починання уряду. "Інертність позиції [уряду] лише переконувала маси у безкарності погромів", – робить висновок один із дослідників проблеми [4, с. 321].

На початку 1880-х років царський уряд узяв курс на "удосконалення" антиєврейського законодавства. Так у 1882 році були прийняті "Тимчасові правила". Цей проект був розроблений особливим "комітетом про євреїв", заснованим у 1881 році графом Ігнат'євим. На чолі комітету стояв товариш міністра внутрішніх справ Д. Готовцев. Відповідно до вищезазначеного документа передбачалось "виселення євреїв у межу осілості із сільських місцевостей, заборонялась купівля земель і земельних угідь, заняття питною торгівлею" [4, с. 322]. Особливі політичні погляди спонукали комітет наочно показати сільському населенню, що уряд турбується про відгородження його від експлуатації євреїв. Однак проти цього проекту з категоричною критикою виступив міністр фінансів Бунге: "Цей крутий захід, без сумніву, спричинить до великих ускладнень в уряді стосовно політичного становища держави, створить масу невдоволених облич не тільки між євреями, але й серед іншого населення, що мало торгівлі зносини з ними" [3, с. 159]. Бунге підтримав міністр юстиції Д. Набоков і міністр державного майна М. Островський. У зв'язку з цим на засіданні кабінету міністрів

граф Ігнат'єв вимушений був піти на поступки і відмовитися від виселення євреїв із сіл і хуторів, обмежившись заборонаю євреям надалі там не поселятись. За євреями збереглося право займатися питною торгівлею.

Закон від 3 травня 1882 року фактично скоротив територію межі осілости, у всякому разі на 90,4 %, утворивши немовби межу всередині "межі" і до крайності посиливши колишню скупченість євреїв у містах і містечках. У результаті основні маси єврейського населення були позбавлені не тільки свободи пересування, але також і права вільного вибору занять та промислів. Прийняття цих правил було прямим наслідком зубожіння дворянського землеробства, а також відображало боротьбу класу землеробів з орендаторами-євреями. Видання "Тимчасових правил" було одним із свідчень того, що самодержавство пішло шляхом звуження своєї соціальної бази та відмови від руху вперед. Його єдиною опорою залишалось старорежимне дворянство.

У досліджуваній період посилюється тенденція втручання російського самодержавства в економічний розвиток країни. Так чи інакше царизм вимушений був брати до уваги побажання великої буржуазії. Царська бюрократія разом з тим надавала їм "кріпосницьке" спрямування і вигляд. Тому, спираючись на російське самодержавство, неєврейська буржуазія, в свою чергу, прагнула використати обмежувальні закони для того, щоб позбутися конкурентів-євреїв. Цим, а також посиленням політики шовінізму можна пояснити створення заборонених зон, масові виселення євреїв із міст. У 1888 році були виселені євреї із Ялти, більша частина яких була вимушена переселитися в "межу" або іммігрувати із Росії.

У самій "межі" із політичних міркувань створювалися губернії, які були предметом особливої турботи адміністрації, мається на увазі очищення їх від "неблагонадійного" єврейського елемента. Євреям заборонялось поселятись у 50-верстній прикордонній полосі уздовж кордонів із Пруссією та Австрією. Особливо відчутним для єврейського населення стало більш суворе застосування на початку 90-х років обмежувальних законів. Почалася реалізація постанови 1882 року про переселення у міста і містечка євреїв, що поселилися після 1882 року у сільських місцевостях. А фактично стали виселяти євреїв, давно осілих там. Ці переслідування супроводжувались найнеприкритішим адміністративним свавіллям. У своїх спогадах С. Вітте писав: "у кого адміністрація не

бере стільки хабарів, скільки у євреїв? Само собою зрозуміло, що при такому стані речей весь тягар антиєврейського режиму ліг на найбідніший клас, оскільки чим багатіший єврей, тим він швидше відкупляється, і багаті євреї інколи не тільки не відчувають тягара утисків, а навпаки, певною мірою верховодять, тобто вони мають вплив на вищих членів місцевої адміністрації" [1, с. 212].

Реакційні перетворення періоду політичної реакції остаточно звели нанівець громадські права єврейського населення. Згідно з положенням закону 1890 року "Про земства" євреї були звільнені від участі в земських виборчих зібраннях і з'їздах через "шкідливий" вплив єврейського елемента на хід міського управління. Контрреформи міського положення 1882 року, які позбавляли прав основну масу торгово-промислового стану, за винятком купців 1-ої гільдії, призвели до скорочення кількості виборців, особливо в містах межі осілости. Цим законом звільнялись особи єврейського походження від виборів гласних членів управи, міського голови, він позбавив їх права бути обраними на ці громадські посади. У міських управах повинні були вестись списки осіб які, якби не були євреями, могли б бути обраними у гласні. Згідно цього списку дозволялась присутність в управах євреїв для кожної думи, але не вище однієї десятої загального складу думи, а на практиці кількість цих гласних в крупних єврейських центрах України, таких як Одеса, Київ, Кременчук, Катеринослав, Кривий Ріг та інших містах не перебільшувала половини чи навіть третини цієї норми. У великих містах і містечках, де євреї фактично складали біля половини і більше місцевого населення, представництво їх у міському управлінні було ще слабшим.

Всі ці заходи обмежували і без того вузьку сферу діяльності єврейського населення. Єврейська інтелігенція була позбавлена права влаштуватися на державну службу і тому особливо прагнула до занять вільними професіями. На основі закону 1889 року євреїв перестали допускати в адвокатуру. Багато молодих євреїв, які закінчили університет, були вимушені нелегально займатися своєю професією. У такому ж становищі знаходились євреї-лікарі, яких обмежувати головним чином приватною практикою. Для вступу у вищі навчальні заклади, а також у гімназії і реальні училища існувала "процентна норма": в місцевостях осілости – 10 %, поза "межею" – 5 %, в столицях – 3 % всіх студентів кожного навчального закладу. Політика національного гноблення євреїв була складовою частиною всієї системи державного устрою царської Росії.

Невпевненість і хитання політики російського уряду щодо до євреїв наочно виявлялась у тому, що протягом багатьох десятиріч майже всі законоположення про євреїв видавались не у звичайному порядку – через Державну Думу, – а як Височайше твердження, "тимчасові правила" чи "тимчасові заходи". Всі вони повинні були діяти лише "надалі до загального перегляду законодавства про євреїв". Та цей скільки разів обіцяний "перегляд" все відкладався, а "тимчасові заходи" продовжували діяти десятки років. Протягом історії обмежувальних законів щодо єврейського населення можна відзначити погіршення правового становища євреїв навіть у епоху вимушених реформ Миколи II. На цей проміжок часу припадає революція 1905 року, маніфест 14 жовтня, чотири Державні Думи. Як же трапилось, що за роки, коли глибоко змінився політичний лад Росії, у політиці самодержавства з єврейського питання панував дух середньовіччя.

Однією з причин, що зробила цей історичний порядок можливим, було ставлення до єврейського питання Миколи II. В. Маклаков писав: "16 листопада 1906 року У Раді міністрів було принципово зачеплене питання про розширення межі єврейської осілості. Головна Рада, звернувшись до відділень Союзу, запропонувала їм просити Государя утриматись від затвердження проекту. Спливли 24 години – і коло ніг Його Величності було 205 телеграм. Ось джерело того внутрішнього голосу, котрий наче ніколи Государя не обдурював" [9, с. 40].

Дуже строго виконувались накази, що забороняли проживання євреїв, особливо у Києві, де поліція періодично, не рідше одного разу на тиждень, влаштовувала нічні облави на євреїв у готелях і постійних дворах, а "безправних" виселяли із міста у місця постійного проживання. Там їх судили за незаконне проживання у Києві.

Новим переслідуванням та утискам піддавалась єврейська інтелігенція. Ці переслідування яскраво відображали азіатську феодальну сутність самодержавства, яке боялося розширення вищої освіти, як джерела виховання нових сил, необхідних для економічного та культурного прогресу країни. У інтелігенції вбачалася загроза революції. В університет приймали не за загальною кількістю вступників, а на кожен факультет окремо, що створювало нові труднощі для єврейської молоді, яка вступала переважно на медичний та юридичний факультети. Посилюючи обмеження щодо євреїв, царизм разом із тим розгортає і погромну агітацію, нацьковуючи темні елементи населення на євреїв. З цією метою

поліція організувала ряд ритуальних процесів, які послужили репетицією до знаменитої "справи Бейліса" епохи столипінської реакції. У 1904-1905 рр. Комітет міністрів робить спробу перегляду обмежувальних законів щодо євреїв. Голова комітету С. Ю. Вітте, без сумніву, був противником цих законів, тому сприятливих для євреїв висновків Комітету міністрів не було удостоєно Височайшим затвердженням. Та з травня 1905 року було лише вказано, що слід би скористатися скликанням довіри народу для вирішення усіх з цієї справи сумнівів [7, с. 8].

Через рік зібралася Перша Державна Дума, але за формою свого існування вона не могла зайнятися єврейським питанням. Підготовлена для роздачі представникам записка Юлія Гессена "Про життя євреїв у Росії" була подана навіть у Думу другого скликання, яка однак також була розпущена раніше, ніж змогла приступити до розгляду цього питання. У Третій і Четвертій Думах, у яких більшість належала октябристам, націоналістам та правим, ставлення до єврейського питання стало зовсім іншим. "Народні представники нового типу, – говорить П. М. Мілюков, – засумнівалися в тому, у чому навіть реакційні міністри внутрішніх справ та реакційні комітети перестали сумніватися, як у єдиному можливому виході" [10, с. 28]. Антисемітизм став улюбленим гаслом усіх демагогів справа, і в Державній Думі їхні лідери вбачали найбільш вигідну трибуну для своєї антиєврейської пропаганди. До Третьої Думи було внесено законопроект про відміну межі осілості, підписаний 166-ма депутатами, але він так і не був прийнятий. Зате у 1912 році Дума прийняла Закон про місцевий суд, куди були включені статті про те, що євреї не можуть бути вибрані мировими та повітовими суддями.

Самодержавство переслідувало єдину мету – відірвати євреїв від участі у загальному революційному русі. За спогадами С. Ю. Вітте, натхненник кишинівського погрому Плеве так відповідав єврейській делегації: "Примусьте ваших припинити революцію, я припиню погроми" [1, с. 215]. Ріст революційного руху примусив уряд хоча б створити враження "пом'якшення" обмежувальних законів проти євреїв. З 1903 року у межі осілості євреям була надана можливість селитися і купувати нерухомість у 101 селищі [5, с. 40].

Таким чином, аналіз конкретного матеріалу свідчить про те, що царський уряд проводив щодо єврейського населення вкрай реакційну політику і ставив єврейських трудящих у дуже скрутне правове становище. Разом із тим ці заходи правового регулювання

здійснювалися у загальному руслі націоналістичної та шовіністичної політики самодержавства і були спрямовані на розкол трудящих за національною ознакою та послаблення зростаючого революційного руху в країні. Дії царського самодержавства обмежували правове та соціально-економічне становище майже усіх верств єврейського населення, що зумовило активну участь євреїв у основних суспільно – політичних рухах Росії того періоду – від революційно-демократичного до буржуазно-націоналістичного та ліберально-буржуазного.

Література:

1. Витте С. Ю. Воспоминания. – М., 1860. Т. 2-е, – 340 с.
2. Земщина [Газета]. – 1911. – 11 августа. – 3 с.
3. Гессен, Ю. Закон и жизнь. Как создавались ограничительные законы о жительстве евреев в России. – СПб., 1911. – 187 с.
4. Гессен, Ю. О жизни евреев в России. – СПб.: Общественная польза, 1906. – 135 с.
5. Дубнов С. М. Евреи в России в царствование Николая II (1894 – 1914). – СПб.: Общественная польза, 1922. – 430 с.
6. Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога / Отв. ред. И. Крупник. – М., 1992. – 335 с.
7. Комитет министров о еврейском вопросе. – СПб.: Изд-во "Жизнь", 1905. – 220 с.
8. Кучеров С. Л. Евреи в русской адвокатуре. – Л., 1964. – 104 с.
9. Маклаков В. А. Вторая Государственная Дума (Воспоминания. Современники). – Париж. – 1946. – 148 с.
10. Милюков П. Последние новости. – Берлин, 1921. – 420 с.
11. Степанов С. А. Черная сотня в России (1905 – 1914 г. г.). – М., 1992. – 329 с.
12. Из воспоминаний бывшего киевского губернатора // Стольпин А. А. П. А. Стольпин. 1862-1911. – Париж, 1927. – 214 с.
13. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России (1797 – 1917). Очерки истории цензуры. – М., 1998. – 790 с.